

dogfish, saltfish, klipfish and the like. Moreover, Banks had friends in high places and lobbied tirelessly, but he was often frustrated by the fog of war and Whitehall bureaucracy. The Foreign Office, the Board of Trade, and the British and Danish authorities in Reykjavík rarely sang from the same hymn sheet.

In presenting the volume's rich collection of documents, Anna Agnarsdóttir is an illuminating and meticulous guide. Typos are very few and far between. The present writer does wonder, however, whether the individual identified on p. 193/note 7 as Dr Henrik Gahn (1747–1816) may help to explain a reference on p. 183, where the editor notes that 'No Dr Gawn has been identified'.

The volume's final item, a Latin poem entitled 'Apotheosis Joseph Banks', was composed to mark the Englishman's death in 1820. The poet, Ólafur Ólafsson (1753–1832), an Icelander newly-elected to the Norwegian parliament, salutes the creative hand of Banks, which had helped to banish all the ills that arose when (in Hjalti Snær Ægisson's elegant translation):

the evil and ferocious war-god barred Icelanders from
Access to the sea, imposing swift death,
hunger and fear
[Islandis pelagum mars malus & rapax
Claudendo rapida cæde, fame & metu]

Future inhabitants of Iceland are urged to lament the passing of their benefactor and to celebrate his achievements.

Through her field-commanding edition, Anna Agnarsdóttir has responded heroically to her countryman's challenge. *Sir Joseph Banks, Iceland and the North Atlantic, 1772–1820* is a scholarly *tour de force*. The editor and her publisher have done Anglo-Icelandic and North Atlantic studies a memorable service.

Andrew Wawn

Christer Ahlberger & Per von Wachenfeldt (red.), *Den glömda kyrkan: om herrnbutismen i Skandinavien* (Skellefteå: Artos, 2016). 213 s.

Den som studerar en nordeuropeisk stad kring mitten av 1700-talet lär förr eller senare stöta på *herrnbutare*, *moravians* eller *das Brüdergemeinde*. Det kanske tar en stund att inse att alla tre termerna åsyftar samma rörelse: den som grundades av greve Ludvig von Zinzendorf 1722 i tyska Herrnhut (därav termen herrnhutare), på gränsen till provinsen Mähren (därav termen *moravians*). Trakten var vid det laget välkänd som vagg för den senmedeltida reformatorn Jan Hus och hans många efterföljare. Namnet *Brüdergemeinde* anspelade på husiternas självbenämning på sin rörelse, *Unitas fratrum*.

Djungeln av beteckningar är talande. Ilikhet med den mångfacetterade grupp som kallades pietister var herrnhutarna svåra att klassificera redan i sin samtid. De var både intellektuella och känslosamma, naturvetenskapligt nyfikna och djupt fromma. De kunde framställas som ett hot mot stat och kyrka samtidigt som de välkomnades i adelskretsar och kungahus runtom i Nordeuropa. Men även om herrnhutarna framstår som komplicerade att placera in i tidens politiska, religiösa och kulturella meningssammanhang, är det däremot tämligen enkelt att ringa in rörelsens karaktärsdrag. Ett omistligt kännemärke var blodsmystiken, som i synnerhet tog sig uttryck genom besjundandet av den enskilda människans möte med Jesu sår, ett drag som går tillbaka på senmedeltida fromhet och under 1700-talet också anammades av katolska religiösa rörelser. Ett annat typiskt drag – som de hade gemensamt med andra rörelser från samma sekel, både mer och mindre fromma – var utvecklingen av ett egalitärt sällskapsliv som inbegrep både män och kvinnor, såväl adelsmän som hantverkare och tjänstefolk. Ett tredje drag, som de delade med Hallepietisterna, var fokuseringen på mission till icke-europeiska kulturkretsar.

I antologin *Den glömda kyrkan* presenterar åtta skandinaviska forskare forskningsläget om herrnhutismen i Danmark, Norge och Sverige. Titeln uttrycker i kortform bokens grundläggande påstående: att herrnhutismen har fått en oförtjänt undanskymd plats i nationella översiktsverk (såväl historiska som kyrkohistoriska). Herrnhutarna rörde sig mycket mellan olika länder och kontexter, och blir därigenom besvärliga att passa in i en nationell historieskrivning. Antologins författare påpekar att det däremot finns goda möjligheter att skriva historia från globala och lokala perspektiv. Ett enskilt exempel på hur denna programförklaring kan fullföljas ges också i boken, i form av Pieter Boons bidrag om den malmöfödde prästen Peter Hallbeck (1784–1840) som blev biskop i Sydafrika 1836. Exemplet visar hur den biografiska ansatsen samt det typiska materialet i form av omsorgsfullt utarbetade egodokument, i synnerhet de så kallade levnadsloppen, möjliggör den forskningsansats som antologins andra bidragsgivare vurmar för. Boon har dessutom omsatt ansatsen i ett färdigställt avhandlingsarbete.

Behovet av att flytta fokus från det nationella till det globala och det lokala är bokens huvudsakliga poäng. Ett andra grundläggande påstående är att andra aktörer än staten var viktiga, exempelvis adeln, vilket särskilt Jan Samuelson visar i sitt bidrag. Det är ett viktigt påpekande. Den 1700-talsadel som utövade patronatsrätt eller värvade egna huspräster var alls inte entydigt ute efter väluppfostrade salongspräster. Somliga valde istället riviga omvändelseförkunnare och blödiga fromhetsivrare. Samuelson ger flera exempel på detta fenomen. Därtill kan läggas riksrådet Hans Henrik von Liewens värning av den kontroversielle pietisten (och sedermera herrnhutaren) Andreas Hilleström till 1710-talets Karlskrona, under den tid då Liewen var stationerad i staden för att sköta den svenska flottans förvaltning. Vidare kan påpekas att greve Zinzendorf själv var

en adelsman som använde sin position till rörelsens fördel.

Ett tredje, återkommande, påstående i boken är att den skandinaviska forskningen om herrnhutarna oftare har behandlat rörelsen som en sekt än som en kyrka. Jag är emellertid osäker på vad som menas med detta påstående. Avser antologiförfattarna att forskningen har ett ansvar för att rehabilitera herrnhutarna, och att detta görs bäst genom att undersöka dem som en samfundsbildning under 1700-talet? Eller menar man att sektstämpeln är en indikation på att den tidigare forskning som bedrivits har varit tendentiös? Oavsett svar kvarstår osäkerheten. Herrnhutarna själva avsåg inte att skapa någon egen kyrkobilddning. Istället blev de efterhand integrerade i de etablerade, evangeliska kyrkobilddningarna. I Danmark fick rentav deras missionsstation i Christiansfeld, som påpekas i boken, understöd av kungahuset. Sektstämpeln behöver inte heller vara oförtjänt, beroende på hur begreppet definieras. Rörelsen hade drag av fanatism, förmedlade undergångsprofetior och under en särskilt radikal period (1749–50) uppmanades medlemmarna att ha sex med olika församlingsmedlemmar som ett medel för att uppnå religiösa upplevelser. Material från denna period förstördes sedermera av herrnhutarna själva (se Paul Peuckers, *A Time of Sifting: Mystical Marriage and the Crisis of Moravian Piety in the Eighteenth Century*, 2015).

Bokens författare visar övertygande att den brist på uppmärksamhet som herrnhutarna har förlänats i nationella översiktsverk inte står i paritet med dess ansevärda inflytande på 1700-talets kyrkoliv. Å andra sidan finns det mycket forskning om herrnhutarna, särskilt av tyskt och amerikanskt ursprung. Internationell missionshistoria framstår – med något enstaka undantag – som den glömda forskningen i boken om den glömda kyrkan. Det går givetvis att ta igen framöver. Sammanfattningsvis bör denna bok betraktas som en rapport från en forskargrupp under formering, som fram-

för allt kan vara av intresse för den som i likhet med bokens artikelförfattare funderar på att ägna herrnhutismen mer ingående studier. Boken sammanfattar det rådande forskningsläget, och förtjänstfullt nog i flera skandinaviska länder. Nu återstår det att följa upp forskningsansatserna. Material saknas inte, och det globala aktörsperspektiv som skisseras är både angeläget och gångbart i dagens forskningsdiskussioner. Forskning med detta perspektiv och material kan komma att ge ökad förståelse om kopplingar mellan Skandinavien och andra kulturkretsar under 1700-talet.

Johannes Ljungberg

Gunnar Artéus, *Anna Maria Lenngren: Ett kvinnoliv* (Stockholm, Carlssons förlag, 2018). 128 s.

Små behändiga biografier över 1700-talets kulturpersonligheter borde det finnas fler av. Det är en utmärkt genre att nå ut med till en större publik. När personen kunnigt sätts in i historiska, ekonomiska, politiska, sociala, religiösa och kulturella ramar öppnar sig en hel värld, som utifrån ett personligt perspektiv kan bli överskådlig och begriplig. Just en sådan bok är Gunnar Artéus, *Anna Maria Lenngren. Ett kvinnoliv* (2018), från Carlssons bokförlag, samma förlag som 2011 utgav Torkel Stålmårcks *Anna Maria Lenngren: Granris och blåklint*.

Artéus är historiker av facket, med särskild inriktning på 1700-talet. Att han har militärhistoria som specialitet märks egentligen bara när han, liksom i förbigående, hävdar att ”den yttersta makten i riket under Anna Marias tid faktiskt inte låg hos den frihetstida riksdagen eller de gustavianska kungarna utan hos militären” (17). I förordet talar han om sitt starka engagemang för Lenngrens liv och verk, men bekänner att han funnit det svårt att skriva om en kvinnas liv.

Läsaren får i Artéus volym allt serverat på 128 sidor – inklusive en lista med referenser. Det lilla formatet kräver stark disciplin och klar disposition, vilket författaren uppnår ganska väl. Boken inleds med tre kortare kapitel om tidens Sverige, om Lenngrens livsöde och om hennes vänner. Författarskapet, läst främst ur personhistorisk synvinkel, får ett långt kapitel dominerat av debatten kring dikten ”Några ord till min k. Dotter” och frågan om Lenngrens kvinnosyn – om hon på allvar vänder sig mot kvinnors intellektuella ambitioner och verkligen menar ”Med läsning öd ej tiden bort/Vårt kön så föga det behöver”. Efter att ha gått igenom över ett dussin inlagor som sträcker sig från den ena ytterligheten till den andra kommer Artéus märkligt nog fram till att slutsatsen är given. Enligt honom är Agneta Pleijels och Sven Delblancs ”fräscha nytolkningar” av Lenngrens kvinnosyn därför ”tänkvärda” men ”obehörliga”. En besynnerlig antiklimax. Undrande ställer jag mig också till varför Artéus, delvis under protest, uppställer fyra kriterier på ”stor” poesi, där han menar att Lenngrens bara lever upp till ett, det stilistiska, men ändå beskriver den som unik i sin kombination av humor, intelligens och realism.

Volymen avslutas med fem sidor om ”människan” Lenngren, vilket avslöjar hur magert det begränsade källmaterial som Artéus haft till sitt förfogande : vittnesbörd från Nils von Rosenstein och Frans Michael Franzén, ett fåtal brev och det han kunnat utläsa ur hennes dikter. Ändå är det i detta slutkapitel han förmedlar sitt samlade intryck av en gestalt präglad av humor och värme, godhet, intelligens och stark självkänsla.

Det är ingen radikalt ny eller annorlunda bild av Lenngren och hennes tid som träder fram. Artéus har läst, läst på och förmedlar. Men hellre än de gängse förklaringarna av Lenngrens preferens för ett anonymt författarskap (kvinnlig tvekan inför offentligheten och en konstitutionell blyghet) och som komplement till Agneta Pleijels observation att